

Дебра Л.
Шулц

Особен интерсекциски феминизам: Креирање на активистичка политика на Ромките во Европа

*„Ромките ќе мора да избираат помеѓу својата
етничка и родова припадност.“*

Млад активист Ром од Романија, септември 2005

„Не, не можам да го сторам тоа, ниту пак сакам.“

Млада активистка Ромка од Македонија,
септември 2005

Контекст

Денес во Средна и Југоисточна Европа¹ постојат најмногу неколку стотици жени кои за себе би кажале дека се Ромки активистки. Сепак, нивното влијание е значајно и постојано расте, како дел од постсоветското движење за правата на Ромите во текот на последнава декада, но и надвор од него.

Овој текст се фокусира врз еден уште помал дел од оваа група, а тоа се оние Ромки активистки во Средна и Југоисточна Европа кои се борат да ги артикулираат своите проблеми во рамките на женските човекови права и глобалниот феминизам. Со оглед на расизмот, екстремната сиромаштија и исклучувањето од општеството на коишто се изложени Ромите, а сево ова придружено од патријархалните односи вгнездени во некои ромски традиции, тие имаат пред себе

Debra L.
Schultz

An Intersectional Feminism of Their Own: Creating European Romani Women's Activism

*“Roma women are going to have to choose between their
ethnicity and their gender.”*

Young male Romanian Roma leader, September 2005

“No, I cannot and I will not.”

Young female Macedonian Roma leader,
September 2005

Context

In Central and South Eastern Europe¹ today, there are probably no more than several hundred women who would self-identify as Romani women activists. Yet, their influence is significant and growing, within and beyond the post-soviet Roma rights movement of the last decade.

This article focuses on an even smaller subset of this small group—those Romani women activists in Central and Southeastern Europe who are struggling to articulate their issues within the framework of women's human rights and global feminism. Given the racism, extreme poverty, and social exclusion to which Romani people are subjected, coupled with the patriarchal relations embedded in some Romani traditions, theirs is a daunting task. Their stories, insights, conflicts, contradictions, and

извонредно тешка задача. Нивните животни приказни, сознанија, контрадикции и победи претставуваат важен извор во големата приказка за борбата на жените за човекови права.

Во мигов спроведувам интервјуирање според методологијата на женската усна историја што ќе биде вклучено во мојата книга за активистки Ромки којашто наскоро ќе биде објавена.² Цитатите користени во текстов се преземени од интервјуата со следниве жени: Николета Биту (Романија), Ениса Еминова (Македонија), Ангела Коце (Унгарија) и Азбија Мемедова (Македонија). Тие се јавни личности во своите средини и активни се на локално, национално и меѓународно ниво. Она што го кажуваат може да има последици – и позитивни и негативни – и за нив лично и за целите на нивната борба. Им благодарам за нивната великодушност и довербата што ја искажаа при нивното споделување на своите животни приказни со мене, со надеж дека нивните искуства ќе придонесат за зајакнувањето на положбата на Ромките и глобалните феминизми.

Во книгата на којашто во моментов работам, вршам документирање на современата историја во мигот на нејзиното создавање, т.е. на она коешто во ретроспектива ќе може да се согледа како раѓање на ромското женско движење. Но сепак, го имам на ум и електронското писмо кое Азбија Мемедова од Ромскиот центар во Скопје го испратила на личноста која транскрибирала едно нејзино неодамнешно излагање. „Не зборував за ромското женско движење,“ напишала со прекорен тон, „зборував за активизмот на Ромките“.

Феминистичката теорија со право му дава предимство на гласот на жените кои ја толкуваат својата сопствена реалност, затоа што таа навистина е епистемички

victories represent an important resource in the grand narrative of women's struggle for human rights.

I am in the process of conducting oral history interviews for a forthcoming book on Romani women activists.² The women whose interviews are excerpted in this article are Nicoleta Bitu (Romania), Enisa Eminova (Macedonia), Angela Kocze (Hungary), and Azbija Memedova (Macedonia). These women are public figures, active at local, national, regional and international levels. Telling their stories may have ramifications—both positive and negative—for them personally and for their activist goals. I thank them for their generosity and trust in sharing their stories with me in hope that their experiences will contribute to the empowerment of Romani women and global feminisms.

The book I am working on is documenting contemporary history in the making—what may be seen retrospectively as the birth of a Romani women's movement. Yet I am mindful of the email sent by Azbija Memedova of the Roma Center of Skopje to someone who transcribed a recent talk she gave. “I did not speak of a Romani women's movement,” she scolded, “I talked of Romani women's activism.”

Feminist theory rightfully gives precedence to the voice of women interpreting their own realities, for they do indeed have epistemic privilege. However, as a feminist

привилегирана. Меѓутоа, како феминистичка историчарка со чувство за „неизбежното одобрување кое ја модулира политиката заснована врз симпатија“³ сепак ќе ризикувам и ќе ги поставам моите убедувања паралелно со толкувањето на Азбија. Верувам дека активизмот на Ромките сигнализира еден значаен историски миг – најверојатно раѓање на едно движење – и, во секој случај, е облик на женски активизам од кој феминистичката теорија и феминистичкиот активизам може да имаат голема полза.⁴

Во изминатава декада Ромките работеа поединечно како активистки на локално ниво и во рамките на движењето за правата на Ромите. Во средината на деведесеттите, неколку Ромки, вклучувајќи ја и Николета Биту, прелиминарно го покренала прашањето на Ромките на ниво на Европа. Во јуни 1998 год. „Мрежата“ на Фондацијата Сорос ја свика првата меѓународна конференција за Ромките во Будимпешта. Учесничките од голем број земји имаа различни искуства и мислења за културата и идентитетот во зависност од земјите од кои доаѓаа, но сите беа посветени на подобрувањето на животот на Ромките и ромските деца. Меѓу учесничките Ромки беа и Азбија Мемедова и Николета Биту, кои подоцна помогнаа во основањето на „Ромската женска иницијатива“ во 1999. „Ромската женска иницијатива“ (проект на „Мрежната женска програма“ на Институтот „Отворено општество“) работи на развивањето, поврзувањето и катализацијата на јадрото коешто го сочинуваат посветени лидерки Ромки – вклучувајќи и неколку динамични млади жени – со цел да се унапредат човековите права на Ромките во Средна и Источна Европа.

Од особена важност е да се прикажат животните приказни на Ромките лидерки како контра-приказни.

historian sensitive to “the inevitable appropriations that inflect a politics based on empathy,”³ I will nevertheless risk placing my conviction alongside Azbija’s interpretation. I believe that Romani women’s activism signals a significant historical moment—possibly the birth of a movement—and in any case, a form of women’s activism from which feminist theory and feminist activism can benefit greatly.⁴

For the last decade, Romani women have been working individually as activists at the local level and within the Roma rights movement. In the mid-1990s, a handful of Romani women, including Nicoleta Bitu, began to raise Romani women’s issues tentatively at the European level. In June 1998, the Soros foundations network convened the first international conference of Romani women in Budapest. The women who attended from many countries had different experiences and opinions about culture and identity depending on where they came from, but all were committed to improving the lives of Romani women and children. Among the Romani women participants were Azbija Memedova and Nicoleta Bitu, who would help found the Roma Women’s Initiative in 1999. The Roma Women’s Initiative (a project of the Network Women’s Program of the Open Society Institute) has worked to develop, link, and catalyze a core group of committed Roma women’s leaders—including many dynamic young women—in an effort to improve the human rights of Roma women in Central and Eastern Europe.

It is of particular importance to present stories of Romani women leaders as counter-narratives. As is the of-

Како што е често случај со Афро-американките во САД, стереотипите за Ромките функционираат како конструкциски јадра во европската културолошка имагинација. Овие стереотипи вклучуваат сексуално обоени и демонизирани слики на Ромки (питачки, гатачки и крадачки на деца). Животните приказни на Ромките не само што им се спротиставуваат на овие груби стереотипи, туку се значајни и за де-есенцијализацијата на ромскиот идентитет зашто, всушност, Ромките активистки се навистина една разнородна групација.

Додека животните приказни на родово освестените Ромки активистки можеби изгледаат како еден „кус политички расказ“ сместен во „големата политичка приказна“ за Европа која се проширува, прашањата со кои се занимаваат Ромките активистки се мошне значајни. Поместувањето на Ромките „од маргините кон центарот“, како што сугерира бел хукс, афро-американска феминистичка теоретичарка, ги открива трагите на една долготрајна патолошка состојба што Европа ја игнорира на своја сопствена штета. Навистина е неверојатно дека една заедница од приближно 10.000.000 луѓе, сегашни и идни граѓани на Европа, може да биде изложена на такви насилства, исклучување, расна омраза, сиромаштија и маргинализација на какви што се изложени Ромите само шеесет години по холокаустот.“⁵

Односот кон Ромите го става под знак прашање тврдењето на угледниот историчар Тони Јудт во неговата најнова книга *Postwar: A History of Europe Since 1945*⁶ која доби извонредни критики („По војната: историја на Европа по 1945 година“). Тој вели дека европската свест за сопственото историско наследство ја прави Европа еден од најсилните светски бедеми против тоталитаризмот. Со таква

ten the case for African American women in the United States, stereotypes of Romani women function as core constructs in the European cultural imagination. These stereotypes include sexualized images of Romani women and demonized images of Romani women (begging, telling fortunes, and stealing babies). The stories of Romani women activists not only challenge these gross stereotypes, but they serve to de-essentialize Romani identity, for in truth, Romani women activists are a very diverse lot.

While the stories of gender-aware Romani women activists would seem a very “small political narrative” embedded in the “grand political narrative” of an enlarging Europe, the issues addressed by Romani women activists are quite significant. Moving Romani women from “margin to center” as suggested by African American feminist theorist bell hooks, reveals vestiges of persistent pathologies which Europe ignores at its peril. That a community of approximately 10 million current and aspiring EU citizens can be subject to the kind of violence, exclusion, racial hatred, poverty, and marginalization endured by Romani people only sixty years after the holocaust is astounding.⁵

The treatment of Roma challenges the argument of prominent historian Tony Judt, in his highly-acclaimed new book, *Postwar: A History of Europe Since 1945*.⁶ Judt claims that Europe’s cognizance of 20th century historical legacies makes it one of the world’s best bulwarks against totalitarianism. With such blatant disregard for endemic racism and such resistance to changing it, that cannot be the case. Given the current state of the world,

безобсирна рамнодушност кон ендемскиот расизам и со таков отпор кон промените на тоа поле, Европа секако не може да биде таков бедем. Со оглед на сегашната ситуација во светот, Европа, всушност, може на крајот на краиштата да биде еден од бастиионите на прогресивни можности (ова може и да се чини привлечно фрлајќи го погледот од САД раководени од сегашниот претседател) но тоа не значи и дека ситуацијата е многу утешна. А јас би рекла дека токму местото каде што се вкрстуваат расизмот и сексизмот е она место каде што треба да ги бараме барометрите на демократската трансформација.

Како што покажува дијалогот на почетокот на овој текст, некои Роми (и Ромки) активисти веруваат дека сосредоточувањето врз прашањето на Ромките го свртува вниманието од примарното прашање на исклучувањето на Ромите од европските општества. Едновремено, постои и растечка свест за тоа дека ромското женско прашање е легитимен дел од програмата за правата на Ромите. Сепак, продолжува дебатата (класична за општествените движења на малцинските групи) за тоа дали вклучувањето на таквите „интерни“ проблеми како што е насилството врз жените во кршењето на човековите права им одговара на расистите решени Ромите да останат презрени малцинство.

Во рамките на Работилницата за правата на Ромките одржана во март 2004 год. и потпомогната од Европскиот центар за правата на Ромите (ЕЦПР) и „Мрежната женска програма“, Димитрина Петрова, основач и директорка на ЕЦПР и еден од водечките стратегии во борбата за правата на Ромите ја постави оваа дилема пред петнаесет млади Ромки, учеснички во работилницата. Мнозинството од нив тврдеше дека е дојдено времето отворено да се справи со овие прашања.

Europe *may* actually be one of the bastions of progressive possibilities (it looks appealing from the vantage point of the U.S. under our current president), but that should not give much cause for comfort. And I would argue, exactly, that the intersection of racism and sexism is the place to look for barometers of democratic transformation.

As the exchange that opens this article demonstrates, there are some Romani men (and women) activists who believe that focusing on Romani women diverts attention from the primary issue of Roma exclusion in European societies. At the same time, there is also a growing recognition that Romani women's issues are a legitimate part of the Roma rights agenda. Still the debate continues (classic in minority social movements) about whether framing as human rights violations such "internal" problems as violence against women plays into the hands of racists determined to keep Roma a despised minority.

At a March 2004 workshop on Romani women's rights co-sponsored by the European Roma Rights Center (ERRC) and the Network Women's Program, Dimitrina Petrova, ERRC's founding director and one of the leading strategists of Roma rights litigation, posed this dilemma to 15 young Romani women participants. The majority insisted the time had come to deal with such issues openly.

И, така, програмата за правата на Ромите постепено вклучува сè поголем број теми поврзани со сексуалните и репродуктивните права на Ромките. Меѓутоа, дури и на ова поле постојат различни тенденции. На пример, општа поддршка ѝ се дава на кампањата за повикување на одговорност на владите на Чешка и Словачка за присилна или под притисок извршена стерилизација на Ромките. Бидејќи (не без причина) ова прашање навлегува во силно присутниот страв од обидите да се контролира растот на ромската популација (со сеништето на геноцидот и холокаустот покрај нас) не е воопшто тешко да се мобилизира целото движење за ромски права во дискусијата на оваа тема.

Меѓутоа, прашањата како што се проверка на девственоста, рано мажење и домашно насилство, опасно се доближуваат до родово обоени односи на моќта во ромските заедници. Додека во различните подгрупи на Роми во целиот регион постои различна пракса, спроведувањето на проверката на девственоста е сè уште мошне раширено. Обичајот налага младите Ромки во брак да влезат како девици и затоа мора да бидат „прегледани“ од лекар или жена роднина пред или веднаш по првата брачна ноќ, за да се потврди дека го испочитувале обичајот.

Под менторство на Азбија Мемедова и Марија Савовска (не-Ромка која работи за Фондацијата „Отворено општество Македонија“, Ениса Еминова и дванаесет други млади Ромки ги истражуваа начините на кои овој обичај ги ограничува нивните животи. Пред неколку години тие ја формираа групата „Млади водачи“ и го започнаа проектот наречен „Проект девственост: слобода да се избира“. Денес во овој истражувачки и акционен проект со кој раководат самите Ромки и кој се фокусира на прашањето

And so increasingly, the Roma rights agenda includes issues related to Romani women's sexual and reproductive rights. However, even within that arena, there are different tendencies. For example, there is near universal support for campaigns to hold the Czech and Slovak governments accountable for the forced or coerced sterilization of Romani women. Because this issue plays into deep (and not unreasonable) fears about efforts to control Roma population growth (with the spectre of genocide and the holocaust), it is easy to mobilize the entire Roma rights movement to address it.

However, issues like virginity testing, early marriage, and domestic violence come more dangerously close to questioning gendered power relations within Roma communities. While there are different practices among various sub-groups of Roma across the region, the practice of virginity testing is still fairly widespread. The tradition dictates that young Romani women must be virgins before marriage and they are “examined” by a doctor or female relative prior to or immediately after the wedding night to ensure their conformity to this custom.

With mentoring from Azbija Memedova and Marija Savovska (a non-Romani woman working for the Foundation for an Open Society Macedonia), Enisa Eminova and twelve other young Romani women explored how this tradition constricts their lives. Several years ago, they formed the group “Young Leaders” and founded the Virginity Project: Freedom to Choose. This Roma-led research/action project addressing sexual traditions and taboos in Roma communities has now been shared with young people in Bulgaria, Hungary, Montenegro, Serbia,

на традицијата во областа на сексуалните односи и табуата се вклучени и младите од Бугарија, Унгарија, Црна Гора, Србија, Словачка и Украина.⁷ Проектот ја отвори табу темата на изборот во сексуалните односи и образованието на начин за кој малкумина верува дека е воопшто можен. Едновремено, како потврда на правата на Ромките да го доведат во прашање постоечкиот ред во односите меѓу половите во ромските заедници, овој проект крена и многу прашина.

Кога еднаш ја прашаа Николета Биту дали прашањето на односот меѓу половите треба да дојде на дневен ред подоцна, откако ќе се утврдат и заштитат основните права на Ромите, таа одговори: „Веќе е подоцна! Токму за тоа цело време зборувам. Прашањето на односите меѓу половите беше ставено на маса во 1998 и 1999. Сега Декадата [на вклучувањето на Ромите – европска иницијатива за интеграција на Ромите] нуди нова можност тоа прашање да се отвори и разгледува систематски. Упорното тврдење дека треба да причека е една од моите најстрашни ноќни мори.“⁸

Друга тактика која се користи за да се дискредитираат Ромките кои дејствуваат од позицијата на глобалниот феминизам е обвинувањето дека тие некритички го прифаќаат западниот феминизам. Ромките активистки со кои соработувам не се двоумат да му се спротивстават на расизмот на регионалните или меѓународните женски движења. Едновремено, владеејќи го англискиот јазик и дејствувајќи во еден мошне елитен свет на меѓународен активизам во борбата за човековите права, тие постојано ја преиспитуваат својата привилегираност и се соочуваат со својата одговорност пред поширокото членство.

Јазикот е прашање од примарно значење – и за Ромките активистки во нивната работа и за мојот

Slovakia, and Ukraine.⁷ It has opened up the taboo discourse on sexual choice and education in ways that few would have thought possible. And its assertion of young Romani women’s right to question the gender order in Roma communities has ruffled quite a few feathers.

When asked by an interviewer whether gender issues should be dealt with later once basic Roma rights are established and protected, Nicoleta Bitu replied: “It is already later! That’s what I’m saying. Gender issues were put on the table in 1998 and 1999. Now the Decade [of Roma Inclusion—a European effort to integrate Roma] offers a new chance to bring them up and address them systematically. The insistence that we need to keep waiting is one of my worst nightmares.”⁸

Another tactic used to discredit Romani women operating from a global feminist perspective is the accusation that they have uncritically adopted western feminism. The Romani women activists I have worked with do not hesitate to challenge the racism of regional or international women’s movements. At the same time, as English speakers active in a fairly elite world of international human rights activism, they constantly interrogate their own privilege and challenge themselves to be accountable to grassroots communities.

Language is a primary issue—both for the Romani women activists in their working lives and for my feminist

феминистички етнографски проект за и со Ромките. Со Ромките активистки можам да соработувам на англиски јазик зашто тој е моментално хегемонскиот јазик во меѓународниот активизам во борбата за човекови права. За да добијат средства од меѓународни агенции, ромските активисти мора да бидат оспособени да пишуваат квалитетни предлози за проекти на англиски јазик. За да им бидат достапни местата каде што се дефинираат начини на дејствување и каде што се случуваат промените, ромските активисти, исто така, треба да го зборуваат англискиот јазик.

Едно такво место беше и конференцијата „Ромите во Европа во процесот на проширување“ организирана од Институтот „Отворено општество“ и Светската банка во јуни 2003 со која беше воведен проектот „Декада на вклучување на Ромите“, голема европска иницијатива за активности и начела на дејствување, осмислена со цел да се обезбеди рамноправен пристап на Ромите до образованието, домувањето, вработувањето и здравствената заштита до крајот на декадата 2005-2015.⁹ И покрај фактот што Ромките активистки одржаа целодневен собир насловен „Форум за начелата на дејствување во однос на ромското женско прашање“ непосредно пред оваа конференција, ја загубија битката за вклучување на ромското женско прашање како еден од главните „столбови“ на Декадата. Прашањето на родот беше прогласено за „интердисциплинарна“ тема во Декадата на Ромите и во моментов нивните поддржувачи водат битка тоа да добие форма на конкретни дејства кои ќе го подобрат нивниот живот.

ethnographic project on and with Romani women. I am able to work with Romani women activists in English, because English is currently the hegemonic language for international human rights activity. In order to receive funding from international agencies, Roma activists must write good proposals in English. In order to access policy venues where change happens, Roma activists must usually speak English.

One such policy venue was the July 2003 Open Society Institute/World Bank conference “Roma in an Expanding Europe,” which introduced the “Decade of Roma Inclusion,” a major European policy and activist initiative designed to ensure Roma equal access to education, housing, employment and health care by the end of the Decade 2005-2015.⁹ Despite the fact that Romani women activists conducted a full-day Roma Women’s Policy Forum immediately prior to the July 2003 conference, they lost the fight to have women’s issues as one of the major “pillars” of the Decade. Gender was declared a “cross-cutting” issue in the Decade and Romani women and their allies are currently fighting to make sure this translates into concrete policies that improve the lives of Romani women.

While sensitivity to grassroots perspectives is not the sole province of Romani women activists, they are among the most eloquent proponents of diverse representation

најелоквентните поддржувачи на разнобразното претставување на Ромите на најважните места на кои се донесуваат одлуки, како што се Европскиот парламент и Европската комисија. На пример, Ангела Коце, во тоа време извршна директорка на Европската ромска информативна канцеларија, имаше елоквентно обраќање на една конференција организирана од Европската унија на високо ниво во Брисел во април 2004 година, две недели пред приемот на десет нови држави што на Европската унија ѝ донесе два милиона нови граѓани Роми:

„Патот до тука не беше лесен. Имаше доста пречки што мораа да се поминат; некои од нашите луѓе мораа да поминат низ долготрајни и понижувачки процедури за визи. Барањето учесниците да ги поднесат своите излагања на англиски јазик не беше лесно да се исполни, зашто дискриминацијата спречува многумина од нас да го довршме своето образование и голем број од нашите најдобри луѓе остануваат надвор. Ова место тука е место каде што повеќето од нашите луѓе не би се осмелиле ниту да стапнат, а веројатно би биле веднаш избркани и доколку тоа случајно би го сториле. Но, ние сме сега тука и среќни сме што е така и што можеме да ги споделиме некои од своите размислувања и искуства со вас.“¹⁰

Ваквите случаи на вклучување се пример на поимот „интерсекционалност“ кој е воведен во феминистичката теорија во последнава декада, поим којшто некои го сакаат, а за некои е одбивен поради неговата неразбирливост, а со кој се означува сложеното заемно дејство на повеќеслојните форми на дискриминација и потчинување, како на пример оние кои се засноваат на расата, полот, класата и половиот идентитет. Ако веќе смислата на самиот поим се покажала како проблематична за пренесување, тогаш неговото пренесување во начела на дејствување и пракса ќе биде крајно тешка задача.

of Roma people in major policy venues such as the European Parliament and European Commission. On the issue of language, for example, Angela Kocze, then Executive Director of the European Roma Information Office, spoke eloquently to a high-level EU conference in Brussels in April 2004, two weeks before the accession of ten states would add two million new Roma citizens to the European Union:

“The trip here was not an easy one. Obstacles had to be overcome; some of our people had to undergo lengthy and humiliating visa procedures. The requirement that the speakers should be able to make their presentation in English was not easy to fulfill, since discrimination prevents many of us from completing school education and has kept many of our best people out. The place here is a place where most of our people would not dare to put their feet and would probably be immediately chased away if they would happen to do so. But we are here and happy to be so and to share some of our thoughts and experiences with you.”¹⁰

Such inclusive practice exemplifies what has been introduced into feminist theory in the last decade as “intersectionality.” The term, loved by some, reviled by others for its opacity, denotes the complex interplay of multiple forms of discrimination and oppression, such as those based on race, gender, class, and sexual identity. If the concept itself has been difficult to convey, its translation into policy and practice is extremely daunting.

Повеќето рамки за човекови права се фокусираат врз поединечните оски на дискриминација. Движењето за правата на Ромите, потпирајќи се на повеќе начини на граѓанските права и меѓународните движења за човекови права, пред сè се фокусира врз расната дискриминација. Но сепак, како што забележала Кимберли Креншо, една од најзначајните теоретичарки на прашањето на расата, потребно е да се извршат интерсекциски анализи за да се оствари вистинскиот дух на меѓународното право за човекови права:

„Иако голем број сегашни закони и конвенции за човекови права се тесно толкувани со цел да зафатат само еден облик на дискриминација, овие толкувања им противречат на експлицитните намери на понудените инструменти, чија цел е заштита од дискриминација. Градењето на еден вистински ефикасен систем на човекови права бара разгледување на недостатоците во претходните рамки и развивање толкувања на одредбите за еднаквост, кои би биле контекстуализирани во поголем степен.“¹¹

Ромките активистки придонесуваат кон „градењето на еден вистински ефикасен систем“ со своето спротиставување на ограничувањата на сегашните системи и со предлагање алтернативи. Тие се во првите борбени редови, едновременно борејќи се против расната омраза, расизмот, сексизмот, насилството врз жените, сегрегацијата во образованието, сиромаштијата и екстремното исклучување на Ромите од општеството. Тие тоа го прават со ограничени извори на финансирање, при амбивалентни односи и со главната струја во движењата на Ромите и со женските движења, како и со сосема мал број модели на однесување кои би можеле да ги следат. Во овој миг во историјата, активизмот на Ромките во Европа е исклучително значаен затоа што има за цел да

Most human rights frameworks address only one axis of discrimination at a time. The Roma rights movement, drawing in many ways on the civil rights and international human rights movements, focuses primarily on racial discrimination. Yet, as critical race theorist Kimberle Crenshaw has noted, intersectional analyses must be developed to fulfill the true spirit of international human rights law:

“Although many current laws and human rights conventions have been interpreted narrowly to only capture a single form of discrimination at one time, these interpretations contravene the explicit intentions of instruments intended to protect against discrimination. Building a truly effective human rights system requires addressing the shortcomings of past frameworks and developing more contextualized interpretations of equality provisions.”¹¹

Romani women activists are contributing to building a “truly effective human rights system” by challenging the limitations of current systems and proposing alternatives. They have been on the frontlines simultaneously fighting ethnic hatred, racism, sexism, violence against women, educational segregation, poverty, and extreme social exclusion. They do so with limited resources, ambivalent relations with both the mainstream Roma and women’s movements, and with few role models to call on before them. European Romani women’s activism at this moment in history is extremely significant because it seeks to implement intersectional agendas at the level of public policy (e.g. at the national level, the European Union, and the United Nations) and at the level of social movement activism.

се спроведат интерсекциските програми на ниво на јавна политика (на пр. на национално ниво, во Европската унија и Обединетите нации) и на ниво на активизам во рамки на социјални движења.

Кои се денес Ромките активистки кои работат на прашањето на родот? Како станале лидерки? Од какви позиции дејствуваат за да влијаат на ставовите и јавната политика во Европа?

Висока, сталожена, со орловски нос, Азбија Мемедова ужива да ги предизвикува луѓето да размислуваат вон нивните стереотипи. Обожува да влегува во дуел со некритички претпоставки! Во нејзините виолетови панталони извапсани со врзување во јазол, Че Гевара маица и пирс на јазикот што го ставила во Прага, Ениса Еминова ужива да провоцира. Но сепак, таа му приоѓа на секој поединец со огромно трпение и широчина на духот кои се реткост и кај луѓе двапати постари од неа. Срдечна и љубезна, Николета Биту се смее со целото тело. Покрај бреговите на европската ромска политика таа го води својот брод со јасна цел и тактика кои се неопходни и поради нејзината улога на партнер на висок дипломат во европската ромска политика.¹² Ангела Коце има нежен глас и зборува со мелодичен унгарски акцент, а сепак умее да искаже бескомпромисни и политички софистицирани обвиненија против расизмот соодветни на секој контекст.

Сознанието дека се различни: Ромски идентитети

Активистите за правата на Ромите се согласни дека нивен најитен приоритет е потребата за спротиставување на раширените стереотипи и стигматизацијата на Ромите како идентитет. Една можна стратегија е промоцијата на постоењето на различни ромски иден-

Who are today's Romani women activists working on gender issues? How did they become leaders? How are they now positioned to affect attitudes and public policy in Europe?

Tall and composed with an aquiline profile, Azbija Memedova delights in challenging people to think beyond their stereotypes. She loves skewering uncritical assumptions! In her purple tie-dye pants, Che Guevara T-shirt and tongue pierced in Prague, Enisa Eminova enjoys provoking dialogues. Yet, she encounters each individual with enormous patience and a generosity of spirit rarely found in people twice her age. Warm and affable, Nicoleta Bitu laughs with her whole body. Then she navigates the shoals of European Roma politics with the clarity and tact necessitated by her role as partner to the senior Roma diplomat in Europe.¹² Angela Kocze speaks in a gentle voice inflected with a lilting Hungarian accent, yet she can deliver an uncompromising and politically sophisticated indictment of racism tailored to each specific context.

Learning They Were Different: Roma Identities

Roma rights advocates agree that the need to challenge popular stereotypes and the stigmatization of Roma identity is an urgent priority. One strategy for doing so is to affirm the multiplicity of Roma identities, defying an essentialist view of a complex people whose religious,

титети и спротиставување на есенцијалистичкото гледање на еден народ чии религиозни, економски, јазични и семејни матрици се разликуваат во голема мерка. Еден од посебно значајните аспекти на современиот ромски активизам е обидот да се креира унифицирана политика во рамките на големите разлики меѓу Ромите – и во нивните земји и во нивните заедници во земјите во кои живеат.

Прашањето на разликите силно одекнува во животните приказни на Ромките активистки. Понекогаш се чувствувале различни затоа што се Ромки, а тоа во различен степен влијаело на нивниот активизам. Но, тие се чувствувале различни и меѓу самите Роми. Можеби токму оваа повеќекратна различност и им го развила критичкото размислување кое ги оспособило да се соочат со голем број традиционални верувања во нивните семејства, нивните заедници и во движењата за правата на Ромите и правата на жените.

Ангела Коце, родена на 23.02.1970 год. во Фехерѓармат, пораснала во Киспалад, село со 500 жители во источна Унгарија, на седум километри оддалеченост од главниот град Будимпешта, блиску до границата со Украина и Романија. Населението се состоеше од точно една половина Роми и една половина не-Роми. На крајот од единствената улица во Киспалад (на која имаше црква, продавница, пошта, но не и училиште) се наоѓаше ромската населба. „Живеевме на крајот од селото... сите знаеја дека е тоа ромска населба и јас таму пораснав.“

Родена е во осиромашено унгароромско семејство (што значи дека нејзините родители и баби и дедовци потекнуваат од група унгарски Роми кои не го зборуваа ромскиот јазик). Таа беше најмлада од трите сес-

economic, linguistic, cultural, political, and familial patterns vary widely. One of the outstanding things about contemporary Roma activism is the attempt to create a unified politics out of striking diversities among Roma people—within countries and within their own communities.

The question of difference resonates strongly in the stories of Romani women activists. Sometimes they felt different because they were Roma and that had varying degrees of impact on their subsequent activism. But they also felt different among Romani people. And this multiple sense of difference may have led to the kind of critical thinking that enabled them to challenge a variety of orthodoxies in their families, their communities, and in the Roma rights and women's rights movements.

Born February 23, 1970 in Fehérgyarmat, Angela Kocze grew up in Kispalad, a small village of 500 people in eastern Hungary, seven hours from the capitol Budapest and close to the Ukrainian and Romanian borders. The population was evenly divided between Roma and non-Roma people. At the end of Kispalad's one street (which housed a church, shop, post office but no school) was the Roma settlement. "We were living in the end of the village... everybody knew that that was the Roma settlement and this was the place where I was raised."

She was born into an impoverished Romungro family (meaning that her parents and grandparents came from the group of Hungarian Roma who did not speak the Romani language). She was the youngest of three sis-

три. Татко ѝ, неписмен работник без струка, патувал во потрага по работа во Будимпешта, и на крајот од секоја недела се враќал фрустриран и пијан. Мајка ѝ била тешко болна од астма. Еден ден, во 1987 година, додека татко ѝ бил во другото село да најде доктор, таа умрела во рацете на Ангела борејќи се за воздух. Ангела имаше само седумнаесет години.

И покрај тешкото детство, а можеби и токму поради тоа, Ангела пораснала свесна за обесправеноста на Ромите, но се чини дека тоа не го попречило развивањето на нејзината самосвест. За училиштето вели, „Па добро, знаевме дека сме Роми, но тука немаше никаков посебен проблем“. Учителите во основното училиште ја поддржувале, а родителите ја истакнувале важноста на образованието и ја поттикнувале да отиде во животот подалеку од нив, нагласувајќи дека секогаш ќе мора да докажува дека е двапати по-добра од другите.

Иако беше очигледно дека, како што вели, „ние си го имаме своето место во селото и тоа мораме да го прифатиме“, во семејството на Ангела всушност не се зборувало за прашањето на ромскиот идентитет. Таа првпат сфатила дека се различни кога „отидовме со баба ми кај не-Ромите, чии куќи... таа ги чистеше. Баба ми се однесуваше како роб и тоа навистина ме вознемируваше. Едноставно не можев да сфатам зошто така се однесува. Невверојатно е што тоа ми остави толку длабок печаток што уште се сеќавам на тие мигови“. Сфатила дека „ние сме на некој начин под нив, под не-Ромите и дека припаѓаме во некоја инфериорна група, а не со нив“.

Ангела се чувствувала различна и од ромските момчиња и девојчиња. „Мислев поинаку и се облекував поинаку. Секогаш сакав да се разликувам. Никогаш

ters. Her father, an illiterate unskilled worker, traveled in search of work to Budapest and beyond each week, returning home frustrated and drunk on the weekends. Her mother suffered terribly from asthma. One day in 1987, while her father went to the next village to find a doctor, Angela's mother died gasping for air in her arms. Angela was only 17.

Despite this difficult childhood or perhaps because of it, Angela grew up with an understanding of the disadvantaged position of Roma which did not seem to damage a strong evolving sense of self. In school, “OK we know that we are Roma but there was no big thing about it.” Her elementary school teachers were supportive and her parents emphasized the importance of education, encouraging her to go beyond their stations in life, and hammering home the point that she would always have to prove that she was twice as good as anybody else.

Though it was evident that “we have our place in the village and we have to accept that,” Angela's family did not really talk about Roma identity. She first realized that they were different when “I went with my grandmother to the non-Roma and she was... cleaning their houses. My grandmother was behaving like a slave and it was really disturbing for me. I just couldn't understand why she is behaving in such a way. It's unbelievable that it made such a deep impression inside me that I still remember those moments.” She realized that “we are somehow beyond them, beyond the non-Roma and somehow we belong to the inferior group and not to them.”

Angela also felt different from the other Roma boys and girls. “I was thinking in a different way and wearing different clothes. I always wanted to distinguish myself. I

не ја сакав вообичаената облека што сите сакаа да ја носат. Секогаш сакав да носам нешто што е шокантно или различно... Сè носев на необичен начин. Се сакавам дека носев панталони кои ги пикав во чорапите, а тоа беше нешто многу чудно во селото, ама мене навистина ми се допаѓаше. Носев маици со долги ракави и преку нив маици со куси ракави. Знаеме дека денес тоа е модерно, но во тоа време не беше. Носев панталони, а врз нив носев фустан... Во тоа време, пред петнаест години, тоа беше навистина невообичаено.“ Ангела со задоволство ги кажува овие приказни, а неа и денес ја карактеризира оригинално чувство за стил.

Иако не почувствувала нетрпеливост поради тоа што е Ромка, тоа почнало да се чувствува во гимназијата каде што таа била единствен Ром, а дотогаш не се случило некој припадник на ромската заедница да стигне толку далеку. „Мислам дека тоа беше критичен период во мојот живот. Поминував низ период на криза на идентитетот. Сите знаеја дека сум Ромка, но никој не сакаше да зборува за тоа. Наместо тоа, шепотеа [зад мојот грб] и јас секогаш едноставно ја чувствував напнатоста.“ Иако била одлична ученичка, ниту еден професор не ја поттикнувал да продолжи на факултет. „Не мислам дека ме мразеа. Мислам дека мислеа оти не е реално да се очекува дека ќе одам на некој универзитет или факултет... А јас чувствував дека мислат дека јас сум Ромка и дека е веќе доволно и самото тоа што завршив гимназија.“ Сепак, и покрај огромните пречки, Ангела изнајде начин да го продолжи своето образование. Моментално работи врз својата докторска дисертација по социологија на Средноевропскиот универзитет.

За разлика од Ангела Коце, Nicoleta Bitu пораснала во релативно поповолни околности како ќерка

didn't really like these mainstream clothes and what everybody wanted to wear. I always wanted to wear something which is shocking or different... I was wearing everything in a strange way. I remember I was wearing trousers and I put into my sock the trousers and that was something very weird in the village but I really loved that. I was wearing long sleeve t-shirts and above that I'd wear a short sleeve tee shirt. I know that now it's trendy but in that time it wasn't. I was wearing trousers and on top of that, I was wearing a dress.... In that time, fifteen years ago, it was something really strange.” Angela relishes telling these tales and she carries with her today her unique sense of style.

Although she did not experience hostility because of her Roma identity, it did start to make more of a difference in high school where Angela was the only Roma student and no one remembered any other Roma person making it that far. “I think that period was very critical in my life. I went through an identity crisis. Everybody knew that I am Roma but nobody wanted to talk about it. Rather, they were whispering behind [my back] and I just always felt the tension.” And even though she was an excellent student, none of her teachers encouraged her to go to college. “I don't think that they hated me. I think... that they thought it's unrealistic for me to go to university or college... And I felt that they thought that I'm Roma and that it's already a big thing to finish high school.” Nevertheless, Angela would find ways to continue her education despite tremendous obstacles. Currently, she is pursuing a Ph.D. in Sociology at the Central European University.

In contrast to Angela Kocze, Nicoleta Bitu grew up in a relatively advantageous position as the daughter of one

на еден од малкуте полицајци Роми во Романија на Чаушеску. Родена на 3.01.1970 год. како најстара од трите деца во проширено ромско семејство, таа се сеќава: „Бев разгалено дете, многу, многу разгалено дете. Не можете да замислите колку бев разгалена и од двете страни во семејството. Пред сè, мислам дека тоа беше така зашто бев одлична ученичка. Сите викаа, ‘О, колку е само умна! О, таа е наше дете’. Јас не бев само дете на мама и тато. Бев ѕвездата во семејството, целото мое големо семејство... Баба ми ме обожуваше, јас бев и нежно дете, мислам, бев многу умна, сите ме сакаа.“ Од друга страна, пак, таа вели: „Но, немав вистинско детство. Не излегував да си играм. Бев опседната од учење“.

Татко ѝ на Николета потекнува од традиционално семејство Калдераши кои го зборуваа ромскиот јазик и кои и од порано биле немиграциски земјоделци. Баба ѝ од татковата страна била гатачка, а дедо ѝ чевлар. Татко ѝ, кој имал пет браќа од кои двајца загинале во Втората светска војна, избегал во Букурешт против родителската волја, за да оди на училиште. Кога ја прашав дали во педесеттите години на 20-от век било невообичаено Ром да се школува за полицаец, Николета одговори: „Да, беше невообичаено, многу, многу невообичаено“. На почетокот од кариерата бил добро прифатен и познат по својата професионалност и исклучителни квалитети во ноторно корумпираната полиција.

Познат како „Циганот Биту“, понекогаш бил фатен во стапица помеѓу двата света, ромскиот и не-ромскиот. Се бореше „и против ромските и против романските крадци“, се сеќава Николета, а тоа некогаш создаваше проблеми и за него и за неговото семејство. „Понекогаш ромската заедница многу се плашеше од него, што мене не ми беше баш многу пријатно...

of the few Roma police officers in Ceaucescu’s Romania. Born January 3, 1970, the eldest of three children in a large extended Roma family, Nicoleta recalls: “I was a spoiled child, a very, very spoiled child. You cannot imagine how spoiled I was by both families. I think, first, because I was smart in school. Everybody was, like, oh she’s so smart. Oh, she is our child. I was not only the child of my mom and father. I was the star of the family, the large family... My grandma was very in love with me and I was also a gentle child, I mean I was a very wise child and everybody loved me.” On the other hand, Nicoleta says, “I didn’t have a real childhood. I didn’t go out to play. I was obsessed with homework.”

Nicoleta’s father comes from a traditional Romani-speaking Kalderash family; they had become sedentary agricultural workers long before. Her paternal grandmother told fortunes and her grandfather repaired boots. One of six brothers, two of whom were killed during World War II, Nicoleta’s father ran away to Bucharest to attend school against his father’s wishes. When asked if it was unusual for a Roma person to be trained as a police officer in the 1950s, Nicoleta replied: “Yes, it was very unusual, very, very.” He was well-received at the beginning of his career, famous for his professionalism and honesty, outstanding qualities in a notoriously corrupt police force.

Known as “Bitu Czigano” (the Gypsy Bitu), he was sometimes caught between the Roma and non-Roma worlds. He fought “against Roma thieves as well as Romanians,” recalled Nicoleta and this sometimes caused friction for him and his family. “Sometimes Roma communities... were very afraid of him, which was not very comfortable for me... Also, they were saying that he was a traitor

Исто така, викаа дека е предавник на Ромите... Татко ми беше многу чесен полицаец. Затоа и бевме многу сиромашни, зашто полицијата беше мошне корумпирана. Се сеќавам како дома ни доаѓаа луѓе да бараат помош од него, и ако се осмелеа да донесат нешто, тој ги буткаше низ вратата велејќи, 'Не го сакам тоа, не го земам тоа' зашто како полицаец-Ром, како полицаец од ромската заедница, мислам дека се плашеше дека е посомнителен од другите, и затоа сакаше да биде подобар од другите."

Мајка ѝ на Николета потекнува од големо семејство Роми Лаутари, музичари, кои исто така водеа голема грижа за својата професионалност и балансираа меѓу ромскиот и не-ромскиот свет. „Тие беа со нешто поаристократско однесување меѓу Ромите затоа што беа првите кои дојдоа во контакт со мнозинството. Мажите секогаш беа убаво облечени, многу пристojни. Во тие семејства беше многу важно да си пристojни.“

Семејството на Николета го развиваше чувството на гордост на својата припадност. „Кога семејството на татко ми дојде во нашиот град, во нашата куќа, знаев дека се различни затоа што беа поинаку облечени и меѓу себе зборуваа ромски и затоа јас не се срамеа да бидам со нив и да одам со нив по улица. Тоа мајка ми постојано ми го всадуваше и јас сум ѝ многу благодарна за тоа. Затоа што семејствата кои беа интегрирани ги отфрлуваа своите традиции и нивните врски со потрадиционалните семејства, но моето семејство беше многу интересен случај... Татко ми беше познат Ром, беше јавна личност, но ни тој не се откажуваше од својот идентитет. Не се срамеа. Ни мајка ми, ни таа не се срамеа што е Ромка.“

Сепак, Николета дознала уште како многу мала „дека Романците не ги сакаат Ромите“ и дека луѓето

to Roma... My father was a very honest police officer. That's why we were poor because the police were quite corrupted. I remember that there were people coming to our house asking for help from him and if they would dare to bring something to us he would just put them in the door, saying 'I don't want this, I don't take this' because being a Roma police officer, being a police officer of Roma identity, I think he was afraid he was more suspect than others, so he wanted to be better than others."

Nicoleta's mother's large family of Lautari Roma musicians also promoted high standards of performance and negotiated between the Roma and non-Roma worlds. "They were a little more aristocratic behaving among Roma because they were the first ones to get contact with the majority. The men were always very well dressed, very proper. Being proper was a very important thing in these families."

Nicoleta's family promoted a sense of pride in Roma identity. "When my father's family came to our town, to our house, I knew that they are different because they are differently dressed first of all and they spoke Romanes between them so at the same time, I wasn't ashamed being next to them and to walk with them on the street. This is what my mom gave me all the time and I'm very grateful for this. Because the integrated families, they denied their traditions and their connections with more traditional families but my family was a very interesting case... My father was well known as Roma and he was a public figure and also, he didn't deny his identity. He was not ashamed. My mom, also, she was not ashamed of being Roma."

Nevertheless, Nicoleta learned from a very early age that "Romanians did not like Roma" and that people

ја гледаат поинаку. Вели дека првпат доживеала шок поради својата различност „кога имав четири години и ми беше многу тешко. Си играл надвор со некои другарчиња пред зградата... а кога им стана здодевно, почнаа да викаат по мене ‘Циганка’ и ‘Ѓупка’, а мене не ми беше јасно зошто. Отидов кај мајка ми и ѝ реков што ми викаа и плачев зашто не сфаќав што се случи. Мајка ми рече: ‘Слушај ваму, нема зошто да се срамиш. Ние сме различни. Тоа не значи дека ти не чиниш. Можеш да бидеш двапати подобра од нив.’ Од тој миг, моето детство се смени. Ви реков дека никогаш не играл надвор со другите деца. Играл само со своите роднини кога се собиравме кај баба ми и дедо ми... но дури и тие денес ме прашуваат кога ќе се сретнеме, сега кога имам триесет и некоја година, зошто бев толку сама, до толку што дури и тогаш ме сметаа за различна“.

Некои Ромки активистки пораснале со чувство дека се разликуваат и од ромската и од не-ромската заедница, и со тоа беа во позиција да преоѓаат преку одредени граници. Оваа улога стана карактеристична за Ромките воопшто, поради тоа што токму тие обично посредуваат и преговараат со мнозинската заедница, особено кога се во прашање образованието, социјалната грижа и здравствените работници. Тие се длабоко свесни за расизмот и повеќе од подготвени да се соочат со него именувајќи го со вистинското име но, едновременно, тие се и отворени за соработка со потенцијални соработници кои не ѝ припаѓаат на ромската заедница. Николета вели дека во основно училиште не почувствувала дискриминација и дека наставниците многу ја сакале и многу се интересирале за неа. „Мислам дека како Ромка не сум националистка затоа што имав многу добри наставници, не-Роми, кои многу ме поттикнуваа. Тие беа прекрасни луѓе... Многу сум им благодарна затоа што тие ми ја

perceived her differently. The first time she experienced the shock of being different, “I was four years old, and it was very hard. I was outside playing with some friends in front of the block of flats... and when they got bored they started to call me ‘Ciganka’ and ‘Gypsy’ and I didn’t understand why this happened. I went to my mother and I said they called me this and I was crying because I didn’t understand. My mother said, ‘Look, you don’t have to be ashamed about it. We are different. This doesn’t mean you are not good. You can be twice as good as they are.’” From that moment, my childhood turned. I told you I never played outside with other children. My only playing was with my cousins when we got together in my grandparent’s house... but even my cousins now they are still asking me when I meet them now in my 30’s, why I was so isolated that they perceived me even then as a kind of different person.”

Several Romani women activists grew up feeling different from both Roma and non-Roma communities, positioning them to be boundary-crossers. This role has become typical of Romani women in general, as they are usually the ones who mediate and negotiate with majority communities, especially with educators and social service and health workers. While profoundly aware of racism and more than willing to challenge people by naming it, these women are also open to working with potential non-Roma allies. Nicoleta says she did not experience discrimination in elementary school and was much beloved by a number of teachers who took great interest in her. As she recalls, “I think I am not a nationalist Roma because I had very good teachers, non-Roma teachers, who encouraged me a lot. They were very kind human beings... I am very grateful to them because they gave me the base to start in life.”

дадоа основата за добар почеток во животот“, се потсетува таа.

Азбија Мемедова е родена во Драчево во Македонија во 1971 година во семејство кое, според кажувањето, било од турско потекло. Татко ѝ потекнува „од група Роми кои се декларираат како Турци“. Родителите на Азбија првпат се сретнале кога и двајцата работеле во една македонска телевизија, што значи дека имале свое занимање. Кога мајка ѝ на Азбија се омажила „таа морала да се откаже од својот [ромски] идентитет бидејќи татко ми беше многу строг околу тоа. Не знам премногу за тоа, затоа што немам доволно информации поради татко ми. Но, знам дека морала да научи турски и дека со мене морала да зборува турски.“ Турскиот бил единствениот јазик што Азбија го зборувала до возраст од пет и пол години кога починал татко ѝ, а брат ѝ имал само шест месеци. Тогаш мајка ѝ морала да ја научи да го зборува македонскиот јазик за да може да оди на училиште. „Одев во градинка и мислам дека тоа беше мојот прв контакт со она што од сегашнава гледна точка и од оваа позиција би можела да го наречам расизам, зашто се чувствував поинаква. Не знаев зошто, но чувствував дека односот на учителките и другите деца беше како да сум поинаква“.

Мајка ѝ на Азбија потекнува од големо и почитувано ромско семејство кое дошло од Гњилане на Косово. Таа била единствената од четирите сестри која завршила средно училиште, и покрај притисокот од нејзиното традиционално семејство да го напушти школувањето. За Азбија, мајка ѝ била многу важен пример во однесувањето и силно влијаела врз неа - таа инсистирала по смртта на мажот да се пресели во свој стан и сама ги одгледала двете деца. Живееја во населба со мешан национален состав, во која за-

Azbija Memedova was born in Drácevo, Macedonia in 1971 to what she was told was a family of Turkish origin. Her father was “from the group of Roma who are declaring themselves as Turks.” Azbija’s parents originally met when they both worked in a Macedonian TV station, so they were professionals. When Azbija’s mother got married, “she had to deny her [Roma] identity because my father was very strict about it. I don’t know too many things because of lack of information that I had because of my father. But, I know that she had to learn the Turkish language, she had to speak in the Turkish language with me.” Turkish was the only language Azbija spoke until her father died when she was five and a half and her brother was only six months old. At that point her mother had to teach her Macedonian so she could go to school. “I went to kindergarten and I think that was my first contact with something I can call from this point, from this position, racism because I felt that different. I didn’t know why but I felt that the attitude from the teacher, the other kids was that I was different.”

Azbija’s mother comes from a large and respected Roma family originally from Gjilane, Kosovo. She was the only one of four sisters to finish high school, despite pressure from her traditional family to leave school early. A strong role model and influence on Azbija, she insisted on moving to her own apartment when her husband died and she raised her two children on her own. They lived in a mixed settlement of Albanians, Turks, Roma, and Macedonians. “All of my friends, most of my friends, were Macedonians,” recalls Azbija.

едно живееја Албанци, Турци, Роми и Македонци. „Сите мои пријатели, повеќето мои пријатели, беа Македонци“, се сеќава Азбија.

Во исто време, на возраст од шест до десет години, Азбија, мајка ѝ и брат ѝ го посетувале поширокото семејство на мајка ѝ во населбата Шуто Оризари, ромското гето во Скопје, во Македонија, и најголемата ромска населба во Европа. Тие посети ѝ биле пријатни, но и збунувачки:

„Го слушав јазикот, и не знам како, но сепак го разбирав. Тој беше во мојата глава и сè уште е тука. Но никогаш не се обидов да го зборувам и мислам дека тоа претставува еден вид бариера, затоа што растев на еден друг начин, мислам, сосема различен од животот на ромската заедница и имав чувство дека не припаѓам таму и бев, се сеќавам, самата некако различна. Не знам зошто, но чувствував дека некако сум различна од сите. Знаете, кога сте со Македонци, различни сте, кога сте со Ромите, пак сте различни и долго време имав проблеми да ме прифатат, и исто така долго време требаше да се борам со својот идентитет. Не ми беше јасно што се случува. Кога одев кај дедо ми, тие велеа дека сме... Турци. Кога одев надвор, мислам во друштво, на училиште, чувствував дека Турците се прифатени, а Ромите не се. Никој, всушност, не ме прашал што сум. Никогаш не велев што сум, но сите знаеја дека сум Ромка.“

Ениса Еминова е родена во Скопје, главниот град на Македонија, на 22.08.1981 год. Семејството на мајка ѝ потекнува од Куманово, „од подгрупа ковачи кои секогаш биле многу богати и почитувани меѓу Ромите“. Семејството на татко ѝ потекнува од друга ромска подгрупа. Нивното име значи „селани, и тие биле сиромашни и работеле на туѓи ниви, за што не

At the same time, from age six to ten, Azbija, her mother and brother visited her mother's large extended family in Shuto Orizari, the Roma ghetto in Skopje, Macedonia and the largest Roma settlement in Europe. This was a source of comfort but also confusion:

“I was listening to the language and I don't know how, but I knew the language. It was in my head and it is still there. But I never tried to speak the language and I think it's a kind of a barrier because I was growing up one way. I mean, totally different from the life in the Roma community and I had the feeling that I don't belong in this community and I was, as I remember for myself, I was different. I don't know how but I felt that I'm different somehow from everybody. You know, when you're among Macedonians, you're different, when you're among Roma, you're different again and for a long time, I had problems to be accepted and also I had to struggle for a long time with my identity. I didn't know what was happening. When I was going to my grandfather's, they were saying that... we are Turks. When I was going outside, I mean in the society life, in the school, I felt the Turks are accepted, the Roma are not accepted. I didn't know why. In the elementary school, everybody knew that I am Roma. Nobody asked me actually, what am I? I never said what I am but everybody knew that I am Roma.”

Enisa Eminova was born in Skopje, the capitol of Macedonia on August 22, 1981. Her mother's family comes from Kumanovo, from “the sub group of blacksmiths who are always very rich and a very respected group of Roma.” Her father's family comes from a different subgroup of Roma. Their name “means villagers and they were poor and working on other people's fields and they

биле ни платени, туку им давале храна. Мислам дека тоа беше договорен брак... Татко ми беше делумно и со албанско потекло, што беше дури и полошо за овие Роми од Куманово“.

И покрај резервираноста на семејството на мајка ѝ, тие се венчале. Татко ѝ на Ениса, кој завршил средно образование, работи во хемиска лабораторија во една железарница, а мајка ѝ, која завршила петто одделение, е хигиеничарка во едно основно училиште. Како едно од постарите деца во семејството, мајка ѝ на Ениса морала да го напушти училиштето во шесто одделение за да помогне во грижата за своите шест браќа и сестри.

Во улога невообичаена за Ромките во тоа време, баба ѝ на Ениса од мајчината страна патувала надалеку за да ги продава производите на својот маж кој бил ковач. Не само што патувала низ цела Македонија, туку и во соседна Србија. Ениса вели дека баба ѝ не наидувала на неодобрување во ромската заедница затоа што живееја во населба со мешан национален состав. И Ениса пораснала во таква средина, со околу 15.000 жители, претежно Македонци и Албанци, и со дваесет ромски семејства кои очигледно биле малцинство.

На прашањето на кој јазик зборуваат дома (каде што живее со родителите, братот, неговата жена и детето), Ениса одговара: „Па, зависи кој со кого разговара. Моите родители знаат да свртат од ромски на македонски, зашто баба ми и дедо ми живеат во истиот двор... Местото е многу големо и ако баба ми и дедо ми се со татко ми, тие можат да зборуваат на ромски, албански или на македонски. Ако баба ми и дедо ми се сами, зборуваат на турски, ромски, босански, бугарски, македонски или албански јазик. Зависи кој

were not even getting paid but they were getting some food. I think it was an arranged marriage... My father had some Albanian origin also, which was even worse for these Roma in Kumanovo”.

Despite her mother's family's reservations, they married. Enisa's father, a high school graduate, works in a chemistry laboratory in a factory that produces iron and her mother, who completed 5th grade, works as a cleaning person in an elementary school. As one of the older children in her family, Enisa's mother had to drop out of school when she was in the sixth grade to help care for her six siblings.

In an unusual role for Romani women at that time, Enisa's maternal grandmother traveled widely to sell the products produced by her blacksmith husband. Not only did she travel all around Macedonia, but she sold the products in neighboring Serbia as well. Enisa commented that her grandmother was not subject to disapproval from the Roma community because they lived in a very mixed neighborhood. Enisa also grew up in a mixed neighborhood of about 15,000 people, predominantly Macedonian and Albanian, with 20 Roma families clearly in the minority.

When asked what language her family speaks at home (where she lives with her parents, brother, his wife and child), Enisa replies: “Well, it depends on who is talking to whom. My parents, they could switch from Romani to Macedonian because my grandparents also live in the same yard... It's a huge place and if it is my grandparents with my father, they could [speak] in Romani, Albanian, Macedonian. If it is my grandparents only, they would speak Turkish, Romani, Bosnian, Bulgarian, Macedonian, Albanian. It depends on who wants to say what. If

што сака да каже. Ако е нешто тајно, ако станува збор за мене, нема да зборуваат на албански зашто разбираам, и ќе зборуваат на турски, но ако станува збор за брат ми, може да зборуваат и на албански, турски или дури ромски, зашто брат ми не зборува ромски, и така во моето семејство сè е испомешано. Користиме многу јазици“.

Меѓутоа, нејзиното семејство никогаш не ја научи Ениса ромски; како млада девојка, таа подоцна го научи сама. Нејзините родители инсистираа со децата да зборуваат македонски „затоа што веруваа дека ќе ни биде полесно кога ќе тргнеме на училиште и дека подобро ќе се вклопиме во заедницата. Ние секогаш знаевме дека сме Роми и на тој начин си го чувавме идентитетот.“ Ениса секогаш внимавала да им каже на луѓето, „Јас сум многу мала, не зборувам ромски, но јас сум Ромка и знам по нешто за Ромите“. Во нејзиното училиште таа била единствената Ромка и не почувствувала дискриминација сè додека не тргнала во средно училиште.

Во основното училиште никому не му било важно што Ениса е Ромка. „Едноставно бевме премногу мали. И бевме последната генерација на Титовите пионери и нè учеа дека сме сите исти и дека треба да ги почитуваме начелата на братство и единство... Тоа беше навистина многу, многу добро, но јас не можев да разберам зошто сум единствената Ромка во училиштето. Што се случи со другите Роми?“

Во средно училиште, кога Ениса била на возраст од петнаесет години, една од професорките на Ениса кажала расистичка шега за Ромите. Кон неа, како единствената Ромка меѓу 37-те ученици, вели таа, „се свртеа сите и гледаа во мене, а јас ништо не разбирав. Требаше ли да кажам нешто?“ Тогаш Ениса не напра-

it is something secret, if it is me, they won't use Albanian because I can understand but they will use the Turkish language but if it is my brother, Albanian, Turkish, even Romani is fine, because my brother doesn't speak Romani so everything is really mixed up in my family. We're using many languages”.

However, Enisa's family never taught her Romani; she taught herself later as a young adult. Her parents insisted on speaking to their children in Macedonian “because they believed that it would be easier for us when we go to school and just to integrate better within the community. We always knew we were Roma so we kept identity in that way.” Enisa made sure to tell everybody, “I'm too young, I don't speak the language, but I'm Roma and I know something about Roma.” Enisa was the only Roma student in her school and she did not really experience discrimination until she was in high school.

In primary school, nobody really cared that Enisa was Roma. “We were just too young. And we were the last generation of Tito's pioneers and we were taught that you are not different and you have to obey the principles of brotherhood and solidarity... That was very, very good but I could not understand like why am I the only Roma in this school. What happened to the other Roma?”

In high school, when she was 15, one of Enisa's teachers told a racist joke about gypsies. The only Roma among 37 students, “they all turned and looked at me and I just didn't understand. Am I supposed to say something?” That time Enisa did nothing but the next time the teacher asked Enisa, “How come you're not dressed like your

ви ништо, но следниот пат, вели Ениса, кога професорката ја прашала, „Како тоа да не си облечена како другите Роми?“ „... јас реков, ‘Што ви значи тоа? Како треба да се облечувам?’ А таа ми вика, ‘Па, во долги здолништа, ти не се шминкаш, и не носиш обетки’. Јас ја прашав, ‘Што ѝ фали на мојата облека, можеби не е нова, но е чиста и убава’. И потоа им реков на моите што се случило, а тие само ми рекоа, ‘Добро е, нема проблем, а дали таа ти се извини?’ Не, не ми се извини, но претпоставив дека нема да се повтори. А потоа, од некоја причина, ѝ станав омилена ученичка.“

Поболно беше нејзиното искуство во спортот, каде што постигнуваше одлични успеси во фрлање диск, ѓуле и копје. Нејзиниот прв тренер ѝ рекол дека не може да влезе во националната репрезентација затоа што тоа „треба да биде македонска национална репрезентација што ќе ја претставува земјата, а таа била ‘ебана Циганка.“ Го цитирам, вели таа. „Таа е ебана Циганка“. Ениса добила друг тренер кој подоцна станал нејзин ментор, а таа станала негова штитеничка. Ја советува да продолжи да тренира и ѝ ветил дека ќе влезе во репрезентацијата. Ениса била скептична, зашто нејзиниот прв тренер бил во селекторската комисија. Откако комисијата ја одбрала, двајцата тренери „имаа голема караница, а потоа тој рече, честито, доаѓаш со нас ова лето во Турција да ја претставуваш земјата и ќе бидеш единствената која ќе фрла и копје, и ѓуле и диск зашто обично одат двајца, а во овој случај бев само јас, зашто бев добра во сите три дисциплини... диск, ѓуле и копје.“ Кога слушнала за караницата, заклучила, „значи ако сум Ромка не треба да ја претставувам земјата...[но] јас сум Македонка, а потоа сум Ромка“.

Roma fellows’ and I was like, ‘what does it mean? How am I supposed to be dressed?’ She was like, ‘The long skirts, you don’t wear any make up and you don’t have any earrings.’ I asked her, ‘what’s wrong with my clothes, maybe they’re not brand new, but they’re clean and they’re fine.’ And then I told my parents what happened and they just told me, ‘okay fine, and did she apologize?’ No, she did not apologize but I assumed it’s not going to happen ever again. And then, I became her favorite student for some reason.”

More troubling was Enisa’s experience in competitive sports, where she excelled in discus, shot-put, and javelin. Her first coach said she could not enter the national team because “It should be a national Macedonian team to represent the country and ‘she is fucking Gypsies.’ I’m quoting. ‘She is fucking Gypsies’” Enisa changed to another coach who would later become her mentor and advocate. He counseled her to keep training and promised she would make the team. Enisa was skeptical because her first coach was on the selection committee. After the committee selected her, the two coaches had a “huge fight, then he said, congratulations, you are coming with us this summer in Turkey to represent the country and you are going to be the only one who’s going to throw the javelin, shot-put and discus because usually it’s two people going and in this case, it was only me because I could do all three of them...discus, shot-put and javelin.” When she heard about the fight she concluded, “so I’m not supposed to represent the country if I’m Roma... [but] I am Macedonian and then I am Roma.”

Ениса се чувствуваа отугена и од ромската заедница. „Кога имав седумнаесет години, го имав всушност првиот контакт со ромската населба [Шуто Оризари] ... ги имав таму моите роднини, но многу ретко одев да ги посетам. Тие доаѓаа кај мене да ме посетат, но јас не одев таму зашто бев како изрод. Никој не ме сакаше зашто не зборував ромски, а бев многу мала и моите роднини и нивните соседи во ромската населба велеа дека се преправам дека сум *гаџе* и јас едноставно не сакав да одам таму и не сакав да ме навредуваат затоа што не знам ромски и решив да не одам таму.“

Средба со сексуалната политика

Животното искуство на Ромките предводнички на женското движење, во голема мерка влијаеше врз ромското женско прашање. Тие жени беа многу чувствителни на прашањето на сексуалната политика на којашто беа сведоци во своите семејства и заедници. Штом стапија во допир со интелектуални и политички рамки (како, на пример, дискурсот за човекови права) коишто им помогнаа да ги разберат своите права, тие беа подготвени да проговорат. Тие сега освојуваат нови територии потпирајќи се врз голем број дискурси – на пример, дискурсот на човековите права, правата на Ромите, женските права и глобалната феминистичка теорија – за да го дефинираат курсот на ромското женско движење.

Николета го гледала страдањето на мајка ѝ како сопруга и мајка и мисли дека улогата што ја имал татко ѝ како јавна личност му дала за право да верува дека може да прави што сака. „Беше агресивен, пиеше, имаше [вонбрачни] врски, но имаше свои добри и лоши страни... Баба ми и дедо ми влијаеја во голема

Enisa also felt alienated from the Roma community. “When I was 17, it was actually my first contact with the Roma neighborhood [Shuto Orizari]... I had my cousins but I would hardly ever go and see them. They would come to my house and visit me but not me going there because I was the freak. Nobody liked me because I didn’t speak the Romani language and I was very young and my cousins and their friends in the Roma neighborhood would say that I was pretending to be *gadje* and I just didn’t want to be there and I didn’t want to be offended because of not speaking the language and I chose not to go there.”

Encountering Sexual Politics

The life experiences of Romani women leaders shaped their view of Romani women’s issues. They felt very deeply about the sexual politics they witnessed in their families and communities. They were primed to speak out once they encountered intellectual and political frameworks (such as human rights discourse) that helped them make sense of their experiences. They are charting new ground in drawing from a variety of discourses—human rights, Roma rights, women’s rights, and global feminist theory—to chart the course for Roma women’s activism.

Nicoleta witnessed her mother’s suffering as a wife and mother. She believes her father’s public persona gave him a sense of entitlement to do what he wanted: “He was aggressive, he drank, he had extra [marital] relations but he had good and bad points... My grandparents played a very important role in them staying together

мерка тие двајца да останат заедно, зашто мајка ми, кога бев мала, сакаше да се разведе, но баба ми рече дека тогаш јас ќе раснам без татко. И така, таа остана и имаа уште две деца.“

Николета вели дека нејзината свест за односите меѓу половите доаѓа од набљудувањето на врската меѓу нејзините родители, но и од тоа што гледала како нејзините чичковци ги тепаат стрините. „Се сеќавам дека имав десет или дванаесет години, а на четиринаесет години бев поагресивна со чичковците, зашто им викав, ‘Зошто го правите тоа?’ ‘Како можете да го правите тоа?’ Не можев да ги гледам жените како страдаат зашто во моето големо семејство имаше многу страдање. Речиси сите мои тетки, стрини и вујни беа тепани. Не ми е јасно како преживеаја.“

За разлика од повеќето ромски девојчиња, родителите очекувале од Николета успех на училиште и завршување на образованието. Но, врз неа исто така влијаеше и култот на девственоста, зашто „мајка ми очекуваше да влезам во брак невина“.

Иако Ангела не се сеќава дека во семејството отворено се зборувало за култот на девственоста, во нивната заедница имаше многу срам околу прашањето на сексуалноста. „Сестра ми остана бремена на осумнаесет години и мајка ми ја однесе во болница на абортус, и тоа беше многу срамна работа. Мислам дека не кажаа никому во селото. Само ние знаевме за тоа и тоа беше таков срам. Навистина беше тешко да носиш во себе толку голема тајна во селото... Не се сеќавам дека зборувавме конкретно за девственоста, но тоа беше секако важно прашање кое висеше во воздухот,“ се сеќава Ангела.

Проектот „Девственост“ ѝ даде шанса на Ениса да патува низ Источна Европа и да ја применува мето-

because my mom, when I was little, she wanted to separate but my grandma said I will grow up without a father. So she stayed in the relationship and they had two other children.”

Nicoleta says her sensitivity to gender relations comes from observing her parent's relationship but also from seeing her uncles beat her aunts. “I remember I was ten years or twelve years and at fourteen, I was more aggressive with my uncles because I said, “Why [do] you do this?” “How could you do this?” I couldn't bear seeing women suffering because [there] was a lot of suffering in my big family. Almost all my aunts were beaten. I don't know how they survived.”

Unlike the majority of Romani girls, Nicoleta experienced high expectations from her parents about achieving in school and becoming a professional. However, she was also affected by the virginity cult, because “my mom wanted me to be a virgin when I got married.”

Though Angela does not remember her family talking explicitly about the virginity cult, there was a lot of shame in the community surrounding sexuality. She recalls: “My sister became pregnant when she was 18 years old and my mother took her to the hospital to have an abortion and it was such a shameful thing. I think they didn't tell anyone in the village. We were the only ones who knew about it and it was such a big shame. It was really heavy to carry this kind of secret in the village... I don't remember that we had a talk specifically about virginity, but it was important, certainly, in the air.”

The Virginity Project afforded Enisa the opportunity to travel throughout Eastern Europe, sharing the metho-

дологијата на овој проект со други групи млади Ромки (а на крај и млади Роми). Таа го наведува своето искуство во Војводина во Србија, во август 2002 година, како еден од најзначајните моменти во нејзината кариера како активистка. При нејзината средба со селскиот старешина во ромската заедница, таа можела целосно да се повика на својот ромски идентитет и да го стави во служба на политиката на односите меѓу половите.

„Кога отидов да ги видам девојките [кои требаа да вршат истражување за проектот „Девственост“] во Војводина, тие можеа да дојдат дури попладне и јас решив да одам наоколу и да истражувам. Првата работа што сакав да ја дознаам беше каде се наоѓаат Ромите. Луѓето ме убедуваа да не одам зашто е далеку и Ромите се многу лоши, ќе ми направат нешто, а се разбира, не знаеја дека сум Ромка. Од некоја причина мислеа дека не сум Ромка. А јас земав такси и отидов таму. Работата беше што таму имаше огромен ѕид што ги одделува Ромите од главиот пат, а ромската населба беше само едно поле и шума и... импровизирани куќи.

Отидов таму, а луѓето викаа, која си па ти сега, зборуваш ли ромски ако велиш дека си Ромка? Во тоа време зборував ромски... и знаев дека зборуваа на еден од дијалектите, и така само се претставив. Не ми веруваа, немаа доверба во мене, која си па ти, ти си ромска активистка, знаеме ние што прават ромските невладини организации за нас. Нашата ситуација само се влошува, не се подобрува. Не ти веруваме. Добро, во ред, не морате да ми верувате. Не сум дојдена за тоа.

Потоа ме поканија на кафе и на селскиот старешина му рекоа дека е дојдена една девојка која патува

dology of the project with other groups of young Roma women (and eventually young Roma men too). She cites her experience in Vojvodina in Serbia in August 2002 as one of the highlights of her activist career. In her encounter with a male elder of the Roma community, she was able to fully claim her Roma identity in the service of her gender politics.

“When I went to see the girls [who would be conducting research for the Virginity Project] in Vojvodina, they could not meet me until the afternoon and I decided to just go and wander and explore. The first thing I asked was where is the Roma community here? People were trying to discourage me not to go there because it’s far away and Roma are very bad, they’re going to hurt me and of course, they didn’t know I was Roma. For some reason, they didn’t think I was Roma. And then I got a cab and went there. And the thing was that there was a huge wall dividing the Roma community and the main road but the Roma community was nothing else but field and forest and... improvised houses.

I went there and people were, like who the hell are you now and are you speaking any Romani if you are saying that you are Roma? At the time I did speak Romani... and I knew that they were speaking one of the dialects, so I just introduced myself. They wouldn’t believe me, they wouldn’t trust me, who the hell are you, you’re a Roma activist, we know what the Roma NGOs are doing for us. Our situation is getting worse instead of better. We don’t trust you. Okay, fine, you don’t have to trust me. That’s not why I came here.

Then they invited me for coffee and then they told the leader of that community that there was a girl who was

сама, која е дојдена да ги посети без никаква посебна причина и само сака да се напије кафе. Старешината, кој имаше околу осумдесет години, дојде да ме поздравува и ми искажа голема почит и одеднаш сите го сменија однесувањето и покажуваа почит кон мене и го сменија односот поради старешината... А јас можев да му искажам почит со тоа што ги знаев сите тие стари ромски зборови и старите начини на искажување почит од младите кон постарите.

Потоа, некако се случи да дојде до тоа со овој старец да зборуваме за сексот затоа што тука имаше една бремена девојка со дете на раце, и нешто се стеснуваше и се плашеше од мене од некоја причина и не сакаше да зборува со мене. А јас пак, му велам, еј, старешино, кажи ми зошто оваа девојка е тука, а не седнува со нас. Дали е тоа затоа што не е поканета или пак не е од твоето семејство? Тој рече: 'Не, веројатно поради тебе'. Јас прашав: 'А кажи ми, инаку, колку години има?' А тој рече: 'Седумнаесет'. А јас реков: 'Нејзино дете ли е тоа, или е првпат бремена?' Тој рече: 'Не, има две деца, а ова ќе ѝ биде трето'. Потоа јас реков: 'А знаете ли за некави средства за заштита?' А тој рече: 'Како мислиш?' А тогаш јас не размислував многу и не ми беше ни страв ни срам да кажам, и реков: 'Па, кондоми и контрацептивни средства'. Тој рече: 'Дали си ти нормална?' Јас реков: 'Зошто?' 'Затоа што така жената би му кажала на мажот дека не го почитува и не го сака'. И потоа со овој старец се расправав повеќе од четириесет минути дека љубовта нема врска со планирањето на семејството, иако јас те почитувам и тебе и твоето мислење и ромската заедница и нејзините вредности... Навистина не мислев дека ќе ме сослушаат, но тогаш еден од младите машки рече, па таа има право, таа е Ромка и ние ќе ѝ веруваме и ќе имаме доверба во неа. И така, бев многу горда што за два часа успеав да се

traveling *alone* coming to visit this community for no reason and just wanted to have coffee. The leader, who was in his 80's, came to greet me and he showed respect very much and then all of a sudden, everybody else changed their behavior and respect and attitude for me because of the leader... I was able to show respect to him by knowing all these old Roma words and old ways of showing respect like from young person to old person.

Then, somehow, I ended up discussing sex with this man because there was a girl who was pregnant and she had another child in her arms and she was hesitant and she was scared of me for some reason and she didn't want to talk to me. And I was like, hey leader, tell me why this girl is staying there and she's not coming here to sit with us. Is it because she's not invited or she's not from your family? He said, 'No, it's probably because of you.' I asked, 'By the way, how old is she?' And he said, 'She is 17.' I said, 'Is that her child or she's pregnant for the first time?' He said, 'No she has two children and this is going to be her third.' Then I said, 'Do you know of any ways of protection?' and he said, "What do you mean?" And then I didn't think and I wasn't scared and I wasn't ashamed to say, 'Well condoms and contraceptives.' He said, 'Are you crazy?' I said, why? 'Because then the woman would tell the husband that she doesn't respect him and that she doesn't love him.' Then I was arguing with this old guy for more than 40 minutes that love has nothing to do with family planning, although I respect you and your opinion and the Roma community and its values... I didn't think they would listen to me, honestly, but then one of the young guys was like, she's right, she's a Roma and we will believe in her and we trust her. So it made me proud that within two hours I could build a good reputation and I could communicate with the leader in the way he wanted me to for some reasons but also that I could

стекнам со углед во нивните очи и што воспоставив комуникација со нивниот старешина на начин на кој тој тоа го очекуваше од мене, но и поради тоа што се здобив со неговата доверба и почит, така што тој можеше да зборува за секс и жени и за положбата на младите девојки и контрацепцијата и за сексуалните права и репродуктивното здравје со мене. А јас имав дваесет и една година. Во тоа време имав дваесет и една година“.

Додека помладите Ромки активистки на провокативен начин ја водат својата борба преку проектот „Девственост“, „постарата“ генерација Ромки активистки изнајде свој начин за да ја истакне својата индигнација кон двојните аршини по прашањето на сексот и односите меѓу половите. Како во социјалните движења во шеесеттите години во САД, така и жените во движењето за правата на Ромите согледаа одредени контрадикторности во сексистичкото однесување на своите колеги.¹³

Николета почна да зборува повеќе за женското прашање околу 1994 година поради, како што таа ја нарекува, „некохерентноста“ помеѓу личниот и политичкиот дискурс – со други зборови, „во релациите во работата на некои ромски организации чиј дискурс е наводно анти-дискриминаторски... Мислам дека преокупацијата со правата на жените најпрвин започна со доведувањето во прашање на универзалноста на човековите права во случајот на Ромите, во случајот на моите колеги Роми, колеги мажи но, морам да кажам, и жени, мои колешки. И така, станував сè посвесна за ситуацијата и реков дека нешто мора да се смени. Мислам, станува збор за човечко достоинство и не ми се допаѓаше кога мои колешки беа понижувани од мажи...

get his trust and respect so that he could discuss the issue of sex and women and the position of young girls and contraception and sexual rights and reproductive health with me. I was 21, I was 21 at that time.”

While young Romani women are leading the way provocatively through the Virginitiy Project, the “older” generation of Romani women activists found their own way to express indignation about sexual double standards. As was true in the social movements of the 1960s in the United States, women in the Roma movement saw some contradictions in their male colleagues’ sexist behavior.¹³

Nicoleta began to speak out more on women’s issues around 1994, because of what she calls the “incoherence” between personal life and political discourse—in other words “the working relations in some Roma organizations pleading anti-discrimination discourse... I think that the women’s rights preoccupation started first from questioning the universality of human rights in the case of Roma, in the case of my Roma colleagues, male colleagues and women also, I have to say. So that’s how I became more and more aware about the contradictions and I said that something has to be changed. I mean, it’s about human dignity and I didn’t like when colleagues of mine were humiliated by men...

Мислам дека исто така бев навредена од јазикот на еден мој колега активист. Ме нерече курва затоа што бев во врска со друг човек пред да се омажам... Тоа беше многу непристојно и му реков, „Што ти е тебе проблемот?“ „Ти не си мојот татко, ти не ми даваш да јадам и кој е твојот проблем“. Тој човек ја обвинил Николета за „нарушување на угледот на нашето движење“. Згадена од неговото однесување, му рекла никогаш повеќе да не ѝ се обрати. Оттогаш не разговараат. Сепак, Николета во тоа време не дискутирала за овој настан со своите колешки. „Мислам дека стануваше збор повеќе за мојата перцепција на нештата отколку за потребата [sic!] за тоа да се зборува меѓу нас.“ Можеби таквата дискусија ќе вроди со плод на полето на издигнувањето на свеста на жените во однос на оваа тема како колективна и политичка, а не само лична.

Помладата генерација Ромки ги гледа патријархалните односи како извор на системски проблеми. Тие се борат за слободата на избор и сексуално ослободување на младите Ромки и Роми, повикувајќи ги и младите Роми да го дадат и својот прилог на ова поле.

Остварување на правата на Ромките

На конференцијата „Ромите во Европа во процесот на проширување“ одржана во јули 2003 година, Азбија Мемедова ги презентираше заклучоците од Ромскиот женски форум, историски собир на повеќе од 100 учеснички, пред претставниците на Европската заедница, Светската банка, Институтот „Отворено општество“, регионалните влади и ромското граѓанско општество. На панел дискусиите на Ромскиот женски форум беа разгледувани

I think also I was offended by the language of one of my activist colleagues. He called me a whore because I had a relationship with someone before I got married... It was very rude and I said, ‘What is your problem? You are not my father, you didn’t give me anything to eat and what is your problem?’” The man accused her of “destroying the image of our movement.” Disgusted, she told him never to speak to her again. And they have not spoken since. Nevertheless, Nicoleta did not discuss these dynamics with her women colleagues at the time. “I think it was more my individual perception of the thing than borning [sic!] a discussion among us.” Such a discussion might have borne fruit in raising women’s awareness of these issues as collective and political, rather than personal.

The younger generation of Romani women sees patriarchal relations as the source of a systemic problem. And they are fighting for freedom of choice and sexual liberation for young Romani women and men, challenging young Romani men to see their stake in these issues as well.

Realizing Romani Women’s Rights

At the July 2003 conference “Roma in An Expanding Europe,” Azbija Memedova presented the conclusions from the Roma Women’s Forum, a historic gathering of over 100 participants, to representatives of the European community, the World Bank, the Open Society Institute, regional governments and Roma civil society. The Roma Women’s Forum panels addressed education, economic empowerment, health and sexuality, grassroots leadership and political participation.

образованието, економската моќ, здравството и сексуалноста, лидерството во пошироката заедница и учеството во политиката.

Притоа, Азбија Мемедова го кажа следново: „Ромското женско прашање е предизвик за дискурсот и на женските и на ромските движења. Програмите на Ромките ја ставаат под знак прашање претпоставената универзалност на дискурсот на човековите права за оние кои ги бранат, а кои важат и за жените и за Ромите. Ромките активистки не сакаат да создадат посебно женско ромско движење, туку имаат за цел да го воведат ромското женско прашање во главните текови на сите нивоа и во сите структури важни и за жените и за Ромите. Положбата на Ромките, како и на ромската заедница како целина, се влошува. Сиромаштијата ги оневозможува Ромките да си ги подобрат условите и можностите, како своите сопствени, така и на нивните семејства и заедници“.

По неколку години работа на регионално ниво како консултант за Ромската женска иницијатива на „Мрежната женска програма“ при Институтот „Отворено општество“, Азбија го сврте своето внимание кон Македонија. Во соработка со „Мрежната женска програма“, Европскиот центар за правата на Ромите (ЕЦПР) и УНИФЕМ, Азбија раководи со тимот млади Ромки кои го спроведоа истражувањето што послужи како основа за еден извештај во сенка за Ромките што е доставен до телото на Обединетите нации коешто го надгледува спроведувањето на Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација на жените (CEDAW). Комитетот ќе го разгледа извештајот во 2006 година, кога македонската влада ќе го достави својот извештај до ОН. Како и во Хрватска во 2005 година, постои уверување дека владата ќе мора сериозно да го земе предвид ромс-

She said: “Roma women’s issues represent a challenge for both women’s and Roma movement discourses. Roma women’s agendas call into question the assumed universality of human rights discourse for those involved in defending human rights for both women and Roma. Roma women activists do not want to create a separate movement of Roma women but rather seek to mainstream Roma women’s issues into all levels and structures for both women and Roma. The situation of Roma women, as the situation of Roma community as a whole, is declining. Poverty makes it impossible for Roma women to improve conditions and opportunities for themselves, their families, and communities.”

After several years working on the regional level as a consultant for the Roma Women’s Initiative of OSI’s Network Women’s Program, Azbija has focused her attention in the last year on Macedonia. In collaboration with NWP, the European Roma Rights Center (ERRC), and UNIFEM, Azbija has led a team of young Roma women who conducted research that formed the basis for a shadow report on Roma women that has been submitted to the United Nations treaty body monitoring the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW). The Committee will consider the shadow report in 2006, when the Macedonian government reports to the U.N. As in Croatia in 2005, it is hoped that the government will be challenged to take Roma women’s issues seriously, requiring intersectional policy approaches to improving Roma women’s lives.

кото женско прашање и дека ќе побара интерсекционски пристап во својата политика, со цел да се подобри животот на Ромките.

Кога Николета Биту се декларираше како Ромка феминистка на еден собир на Ромки во Европскиот парламент во јуни 2005 год., еден искрено шокиран, но симпатичен машки член на парламентот праша: „Зарем тоа не ви го компликува животот?“ Со карактеристична искреност, Николета одговори потврдно. Кога ја слушате Николета како искажува контроверзни ставови, ја чувствувате нејзината потреба за потврдување на сопствениот интегритет што ја наследила од својот татко полицаец, затоа што знае дека има потреба одреден став да биде и искажан.

Таа вели дека некои од нејзините колеги се чувствуваат непријатно кога таа ја споредува борбата за правата на Ромите со борбата за правата на жените, зашто тоа звучи многу феминистички. „Сакам да кажам дека борбата за правата на Ромите има повеќе сличности со борбата за правата на жените отколу со борбата за правата на малцинствата воопшто, на националните малцинства, зашто правата на жените не се поврзани со територијални прашања. Кога зборуваме за правата на Ромите, станува збор за дискриминација. Ние, всушност, не бараме културна автономија. Не го поставуваме прашањето на границите на ниедна држава... исто е и во борбата за женските права. Жените сакаат исти плати, исти права како и мажите, а ние сакаме исти права како и мнозинството. Мислам дека овие движења се многу, многу слични.“

Како и Азбија, Ениса и Ангела, и Николета ги развива своите ставови следејќи ги информациите за другите жени во светот. „Информациите за искуствата на не-Ромките, за жените кои се припаднички

When Nicoleta Bitu declared herself a Romani feminist at an event on Romani women at the European Parliament in June 2005, one sincerely shocked but sympathetic male MEP asked, “Doesn’t that make your life difficult?” With characteristic honesty, Nicoleta agreed that it did. One senses the drive for integrity inherited from her policeman father when listening to Nicoleta put forth controversial positions, because she knows something needs to be said.

Nicoleta reports that some of her colleagues get uncomfortable when she compares the fight for Roma rights to the fight for women’s rights because this sounds very feminist. “I mean the fight for Roma is very similar to the fight for rights for women more than for minorities in general, national minorities, because women’s rights are not territorially-related. When we speak about the rights of Roma, it’s about discrimination. We don’t really want cultural autonomy. We are not questioning the borders of any states... like women’s rights. They want equal payment, they want access to equal rights as men and we want equal rights as majorities. I think it’s very, very similar.”

Like Azbija, Enisa, and Angela, Nicoleta develops her thinking by seeking information about other women globally. “For me it’s very rich when I learn the experience of non-Roma women, like minority women, like

на различни малцинства, муслиманките, или Далит жените во Индија, за мене се големо богатство. Она што го научив од нив многу ме збогатува и од нив сфатив дека во таа смисла, ние не сме единствени, Мислам дека затоа... имам развиено чувство за отворање на ромското прашање кон другите... Не ме плашат споредби.“

Во октомври 2005 год. во Бангкок во Тајланд, Ениса Еминова беше првата Ромка која зборуваше на пленарната седница на глобалниот феминистички Форум на асоцијацијата за женските права во развој (AWID). На овој 10-ти форум (кој се одржува секои три години) 1.600 жени и мажи од целиот свет се соочија со прашањето „Како се случуваат промени?“ Во нејзиниот коментар, Ениса го кажа следново:

„Има многу жени кои се плашат да не ги наречат феминистки, но јас не сум една од нив. Стојам зад Ф-зборот но самата си ги избирам своите битки. Но, не сакам ниту да бидам 'Ромка' по професија, како што не сакам ни никакви други рамки... Основно е да се добие поддршка за себе-дефинирање и себе-идентификување – и да се даде отпор на наметнати етикети, што е само друго лице на угнетувањето.“¹⁴

Ромките феминистки и активистки за женски права го ставаат пред движењата за правата на Ромите, светските движења за правата на жените, Европската унија и Обединетите нации предизвикот на развивањето на повеќедимензионални анализи, пракса и политика со кои ќе се подобри животот на Ромките, на нивните семејства и заедници. Во текот на овој процес, тие го даваат својот придонес кон новите демократски процеси во своите земји, како и кон програмите за работа на сите оние кои се посветени на борбата против расизмот, сексуалната дискриминација, сиромаштијата и исклучување

Muslim women, like Dalit women from India. It was very rich for me to learn from them and to realize that we're not unique in this sense. I think that's why... I am sensitive to opening the Roma issue to others... I'm not afraid of making comparisons.”

In October 2005 in Bangkok, Thailand, Enisa Eminova became the first Roma woman to speak at a plenary session at the global feminist Forum of the Association for Women's Rights in Development (AWID). At this 10th AWID Forum (they are held every three years), 1,600 women and men from around the world, grappled with the question of “how does change happen?” In her remarks, Enisa said:

“There are many women who fear to be called feminists but I am not one of them. I stand behind the F-word but I choose my battles. I don't want to be a full-time “roma” either, as I don't want any frames... The key is to support self-definition and self-identification—and to resist labels which are imposed, which is just another facet of oppression.”¹⁴

Romani feminists and women's rights activists are challenging the Roma rights movement, the global women's movement, national governments, the European Union, and the United Nations to develop multi-dimensional analyses, practices, and policies that will improve the lives of Roma women, their families, and communities. In the process, they are contributing to the nascent democracies in their countries, as well as to the agendas of all those dedicated to fighting racism, sexism, poverty, and exclusions of all kinds. This is a contribution to Europe writ large and to the global feminist movement.

од општеството од секаков вид. Ова претставува голем придонес како за Европа воопшто, така и за феминистичкото движење во светот.

Превод од англиски јазик: Рајна Кошка Хот

Белешки

1. Во дискриминацијата на Ромите во Западна и Источна Европа постојат многу сличности, особено кога се во прашање жените, но сепак постојат значајни разлики кои се резултат на различни историски и политички траектории. Јас се сосредоточувам врз Ромки активистки во оние земји од Средна и Југоисточна Европа во кои работев: новите земји-членки на Европската унија (Република Чешка, Словачка, Унгарија), земји-кандидати (Романија и Бугарија) и земји-аспиранти (Србија, Црна Гора, Македонија, Косово, Хрватска, Босна и Херцеговина).
2. Мојата книга *Going South: Jewish Women in the Civil Rights Movement* (New York University Press, 2001) е на повеќе начини претходничка на книгата за Ромки активистки што во мигов ја пишувам. *Going South* за мене значеше многу нешта: тоа беше прв обид да се документира и анализира улогата на Еврејките во движењето за граѓанските права во САД во шеесеттите години; медитација за значењето на паметењето како политика за американските Евреи; истражување на расната етика на секуларните Евреи; личен/феминистички обид „да го промислам минатото преку моите мајки“ (со благодарност до Вирџинија Вулф и Алис Вокер). Оваа книга се појави кон средината на мојата активност во „Мрежната женска програма“ (NWP) на Институтот „Отворено општество“ (Фондацијата Сорос), каде што ја започнав работата како помошник директор, а сега сум директор на програмите.

Додека работев за „Мрежата“ (NWP) ја имав таа среќа да можам да придонесам кон мисијата на „отвореното

Notes:

1. While there are many similar issues of discrimination for Western and Eastern European Romani people, especially among women, the differences are significant because of different historical and political trajectories. I focus on Romani women activists in the Central and Southeastern European countries where I have worked: the new EU member states (Czech Republic, Slovakia, Hungary), the accession states of Romania and Bulgaria, and the aspiring states of Southeastern Europe (Serbia, Montenegro, Macedonia, Kosovo, Croatia, Bosnia and Herzegovina).
2. My book *Going South: Jewish Women in the Civil Rights Movement* (New York University Press, 2001) was in many ways a precursor to my current book project on Romani women activists. *Going South* was many things: the first attempt to document and analyze the role of Jewish women in the U.S. civil rights movement of the 1960s; a meditation on the politics of memory for American Jews; an exploration of the racial ethics of secular Jews; and a personal/feminist attempt to “think back through my mothers” (with thanks to Virginia Woolf and Alice Walker). *Going South* appeared mid-way through my time at the Open Society Institute (Soros Foundation) Network Women’s Program, where I began as Assistant Director and currently serve as Director of Programs.

While at NWP, I have been fortunate to contribute to the “open society” mission in ways that resonate with my in-

општество“ на начин којшто се совпаѓа со моите интелектуални и политички интереси. Можев да помогнам во поддршката на развојот на родови студии и воведувањето на методологијата на женската усна историја на Балканот, во Средна Азија, на Кавказот и во другите делови на поранешниот Советски Сојуз. Освен тоа, помагав и во развојот и поддршката на Ромската женска иницијатива, раководена од Ромки активистки. Тоа е и јадрото на мојата работа, зашто со неа се дава придонес кон анти-расистичката феминистичка агенда, чие и претставување и одраз е мојата студија *Going South*.

3. Marianne Hirsch and Valerie Smith, “Feminism and Cultural Memory: An Introduction,” *SIGNS: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28, no. 1, Autumn 2002, 13.
4. Како страсна читателка на литературата за феминистичката етнографија, морам да кажам дека не сум неутрална учесничка/набљудувач. Освен што сум феминистичка историчарка и поддржувач на анти-расистите, исто така сум и колешка и „финансиерка“, скромен поттикнувач на настани и потенцијално плодни врски, но и личност која има пристап до одредени типови средства и моќ што можат да направат промени. Моите симпатии за Ромките доаѓаат од неколку длабоки извори: од фактот што сум Еврејка, анти-расистичка феминистка како и од мојата професионална работа на полето на меѓународни човекови права. Сите овие мои различни идентитети носат свој критички набој, но тоа може да биде тема на некој друг напис.
5. Светската банка проценува дека во Европа има 7 до 9 милиони Роми, но со оглед на проблемите во прибирањето точни податоци за Ромите поради законите за заштита на податоци за етницитетот и стигматизацијата на Ромите, бројката е најверојатно поголема. Види кај Dena Ringold, Mitchell Orenstein and Erika Wilkens, eds., *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle* (Washington, DC: World Bank, 2003).

lectual and political passions. I have been able to help support gender studies development and the introduction of women’s oral history methodology in the Balkans, Central Asia, the Caucasus, and other parts of the former Soviet Union. Additionally, I have helped develop and support the Romani Women’s Initiative, led by Romani women activists. This has been the heart of my work, for it contributes to the anti-racist feminist agenda of which *Going South* was both representation and reflection.

3. Marianne Hirsch and Valerie Smith, “Feminism and Cultural Memory: An Introduction,” *SIGNS: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28, no. 1, Autumn 2002, 13.
4. As an avid reader of the literature on feminist ethnography, I must state that I am not a neutral participant observer. In addition to being a feminist historian and an anti-racist ally, I also play the role of colleague and “funder,” a modest enabler of events and potentially generative connections but also a person with differential access to some types of resources and power. My empathy for Romani women comes from several deep sources: my Jewishness, my anti-racist feminism, and my professional work in the field of international human rights. All of these identities bear critical reflection, but that is a subject for another article.
5. The World Bank estimates that there are 7 to 9 million Roma in Europe but given the challenges of collecting accurate data about Roma because of ethnic data protection laws and the stigma attached to Romani identity, it is likely that the numbers are higher. See Dena Ringold, Mitchell Orenstein and Erika Wilkens, eds., *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle* (Washington, DC: World Bank, 2003).

6. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York: Penguin Press, 2005).
7. Види подетално на www.romawomensinitiatives.org
8. “Romani Women No Longer Willing to Wait on Gender,” Interview with Nicoleta Bitu, *Open Society News*, Summer/Fall 2005, 10-11.
9. Февруари 2005 година го означува почетокот на Декадата на вклучување на Ромите, 2005-2015, по иницијативата на Институтот „Отворено општество“ и Светската банка, а поддржана од премиерите на Бугарија, Хрватска, Чешката Република, Унгарија, Македонија, Романија, Србија и Црна Гора и Словачка. Иницијативата е поддржана и од Европската комисија, Советот на Европа и УНДП.
10. Angela Kocze, “Will Tomorrow Be A Better Day?” Speech at the European Parliament, Brussels, April 2004. In possession of the author.
11. Од “Intersectionality: A Tool for Gender and Economic Justice,” *Women’s Rights and Economic Change*, No. 9, August 2004, a publication of the Association for Women’s Rights in Development (AWID), Toronto, Canada, 4.
12. Николета Биту е мажена за Николае Георге, еден од водечките теоретичари на современите движења за правата на Ромите кој моментално работи како лице за контакт за ромски/Синти прашања за ОБСЕ.
13. Sara Evans, *Personal Politics: The Roots of Women’s Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: Vintage Books, 1980).
14. За конференциските материјали посетете ја веб-страницата на Асоцијацијата за женски права во развој (Association for Women’s Rights in Development - AWID)
6. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (New York: Penguin Press, 2005).
7. For further information, see www.romawomensinitiatives.org.
8. “Romani Women No Longer Willing to Wait on Gender,” Interview with Nicoleta Bitu, *Open Society News*, Summer/Fall 2005, 10-11.
9. February 2005 marked the launch of the Decade of Roma Inclusion, 2005-2015, an initiative of the Open Society Institute and the World Bank, endorsed by the prime ministers of Bulgaria, Croatia, the Czech Republic, Hungary, Macedonia, Romania, Serbia and Montenegro, and Slovakia. It is supported by the European Commission, the Council of Europe, and the United Nations Development Program.
10. Angela Kocze, “Will Tomorrow Be A Better Day?” Speech at the European Parliament, Brussels, April 2004. In possession of the author.
11. From “Intersectionality: A Tool for Gender and Economic Justice,” *Women’s Rights and Economic Change*, No. 9, August 2004, a publication of the Association for Women’s Rights in Development (AWID), Toronto, Canada, 4.
12. Nicoleta Bitu is married to Nicolae Gheorge, one of the leading theorists of the contemporary Roma rights movement who currently serves as the Contact Point for Roma/Sinti Issues for the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE).
13. Sara Evans, *Personal Politics: The Roots of Women’s Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: Vintage Books, 1980).
14. See the website of the Association for Women’s Rights in Development (AWID) for materials from the conference.

Библиографија:

- Association for Women's Rights in Development (AWID), "Intersectionality: A Tool for Gender and Economic Justice." *Women's Rights and Economic Change*, No. 9, August 2004.
- Bitu, Nicoleta. "Romani Women No Longer Willing to Wait on Gender: Interview with Nicoleta Bitu." *Open Society News*, Summer/Fall 2005.
- Evans, Sara. *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: Vintage Books, 1980).
- Hirsch, Marianne and Valerie Smith. "Feminism and Cultural Memory: An Introduction." *SIGNS: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28, no. 1, Autumn 2002.
- Interview with Nicoleta Bitu, March 6, 2004.
- Interview with Enisa Eminova, February 4, 2004.
- Interview with Angela Kocze, July 4, 2004.
- Interview with Azbija Memedova, March 9, 2004.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York: Penguin Press, 2005).
- Kocze, Angela. "Will Tomorrow Be A Better Day?" Speech at the European Parliament, Brussels, April 2004.
- Ringold, Dena, Mitchell Orenstein and Erika Wilkens, eds., *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle* (Washington, DC: World Bank, 2003).
- Schultz, Debra. *Going South: Jewish Women in the Civil Rights Movement* (New York University Press, 2001).
- www.romawomensinitiatives.org.

References:

- Association for Women's Rights in Development (AWID), "Intersectionality: A Tool for Gender and Economic Justice." *Women's Rights and Economic Change*, No. 9, August 2004.
- Bitu, Nicoleta. "Romani Women No Longer Willing to Wait on Gender: Interview with Nicoleta Bitu." *Open Society News*, Summer/Fall 2005.
- Evans, Sara. *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: Vintage Books, 1980).
- Hirsch, Marianne and Valerie Smith. "Feminism and Cultural Memory: An Introduction." *SIGNS: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28, no. 1, Autumn 2002.
- Interview with Nicoleta Bitu, March 6, 2004.
- Interview with Enisa Eminova, February 4, 2004.
- Interview with Angela Kocze, July 4, 2004.
- Interview with Azbija Memedova, March 9, 2004.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York: Penguin Press, 2005).
- Kocze, Angela. "Will Tomorrow Be A Better Day?" Speech at the European Parliament, Brussels, April 2004.
- Ringold, Dena, Mitchell Orenstein and Erika Wilkens, eds., *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle* (Washington, DC: World Bank, 2003).
- Schultz, Debra. *Going South: Jewish Women in the Civil Rights Movement* (New York University Press, 2001).
- www.romawomensinitiatives.org.